

Terugblik

De vraag van Oase om een terugblik op studie en praktijk komt niet ongelegen. Integendeel, mijn overgang, na bijna 11 jaar bij de gemeente Rotterdam, naar de particuliere architectenstand dwingt op zichzelf al tot bezinning.

Van meet af aan, ook in mijn afstuderen, heb ik me met de volkswoningbouw als sociaal vraagstuk bezig willen houden. Zoals voor velen uit die periode was de toenmalige praktijk op dat punt onbevredigend. Het ging erom die praktijk juist te veranderen, in het verlengde van het streven om het vak met sociaal engagement te combineren. En waar kon dat beter dan in de Rotterdamse stadvernieuwing?

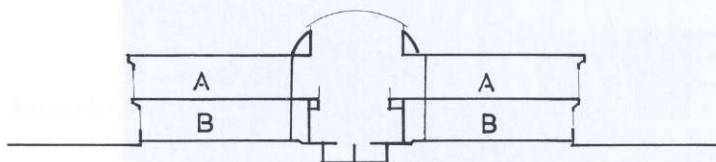
Met het zelfstandig worden als architect gaat voor mij geen jongensdroom in vervulling. De huidige positie van de particuliere architect in de woningbouw is immers geïsoleerder en biedt minder ruimte om het beleid te beïnvloeden, als in de functie van architect bij Volkshuisvesting. Die maakte het mogelijk om in de volle breedte van de volkshuisvesting te opereren en om vraagstukken op een meer algemene wijze aan de orde te stellen. Die mogelijkheden zijn de laatste jaren echter meer en meer beperkter geworden.

Diversiteit

Mijn afstuderen in 1976 ging over woningdifferentiatieproblematiek. Het was een theoretische studie naar uitgangspunten voor variatie en differentiatie in de volkswoningbouw, me daarbij richtend op wat sociologische theorieën en onderzoeken op dit vlak te bieden hadden. Centraal stond de vraag hoe in de volkswoningbouw met de grote diversiteit aan huishoudens en woonwensen omgegaan zou moeten worden. Op basis daarvan heb ik uitgangspunten en aanbevelingen voor flexibiliteit geformuleerd. Het was een voornamelijk functionele en programmatische studie, gebaseerd op reële en algemene gebruiksalternatieven en keuzemogelijkheden in woningen. Ontwerpproblematiek kwam in die studie niet aan de orde.

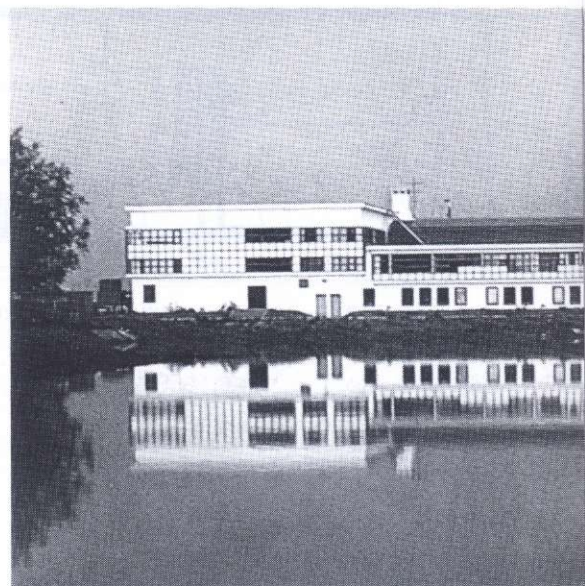
Aankankelijk ben ik in 1976 bij Volkshuisvesting Rotterdam als planoloog-onderzoeker begonnen. Ik hield mij in die functie voornamelijk bezig met de woningdifferentiatieproblematiek en het opstellen van woningbouwprogramma's. De hoofdvraag, die eind jaren zeventig speelde in Rotterdam (maar ook landelijk) was of er alleen voor gezinnen gebouwd moest worden of ook voor kleine huishoudens, die de grootste groep woningzoekenden was (en is). De reguliere volkshuisvesting van na de oorlog dacht alleen in termen van gezinnen en niet-gezinnen.

De categorale benadering had ik in mijn afstudeerwerk op de korrel genomen als stigmatiserend, dat wil zeggen de afwijking bevestigend. Belangrijk was om in de programma's aan de diversiteit van bewonerswensen en huishoudenssituaties tegemoet te komen, zonder in de gebruikelijke categorale benadering van aparte bouw- en beheersregels te vervallen.

Gebouw 1950, doorsnede

Gebouw
woning
zijden v

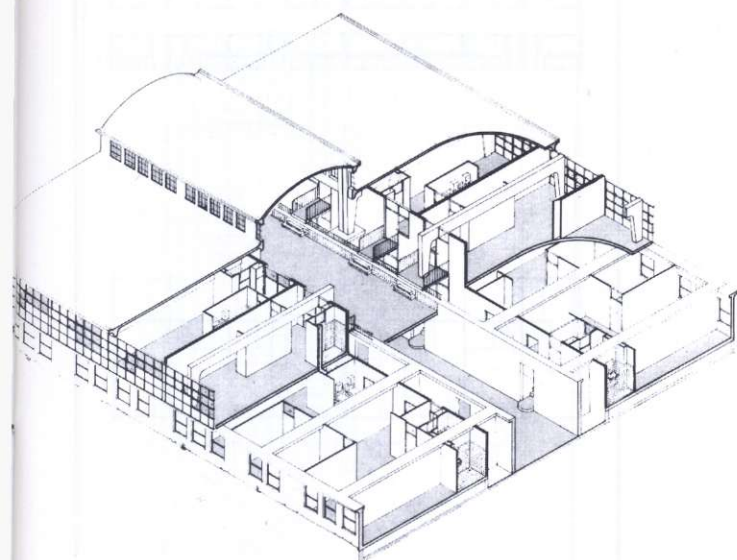

Plandocumentatie

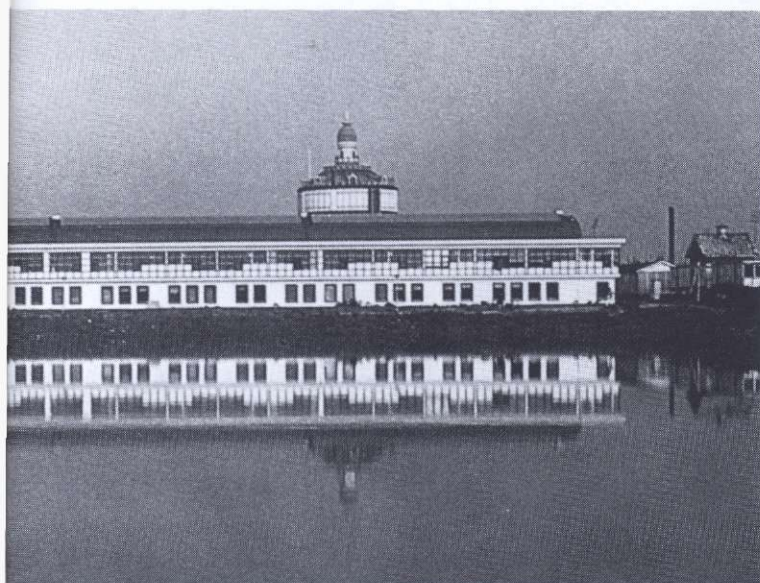
Hergebruik Filtergebouwen, 1979-1982

architect: Volkshuisvesting, Wytze Patijn

Bij de filtergebouwen leidde de herdefiniëring van de oorspronkelijke architectonische uitgangspunten tot een plan waarin de ruimtelijke kwaliteit van de gebouwen versterkt kon worden door de woningen zowel binnen als in afwijking van de bestaande structuur te ontwerpen. De centrale langgerekte middencorridor krijgt daardoor een gedifferentieerde ruimtelijke werking, die bij het klakkeloos volgen van de draagstructuur niet mogelijk was geweest. Deze benadering geldt ook voor de nieuwe gevels. Het oorspronkelijke concept van de lichte decoratieve vliesgevel op een wit basement is gewijzigd in een met raamopeningen geperforeerde onderbouw en een vliesgevel, waarin de nieuwe functie van het wonen tot uitdrukking komt. Hoofdpunt is dat functionaliteit en de vormgeving juist met elkaar verbonden worden, zonder in een bloede-loos functionalistisch schema te vervallen. Bij kleuroepassing is hetzelfde principe gevolgd: verbinding krijgen met de functies, zonder in een puriteins en schematisch principe te vervallen.

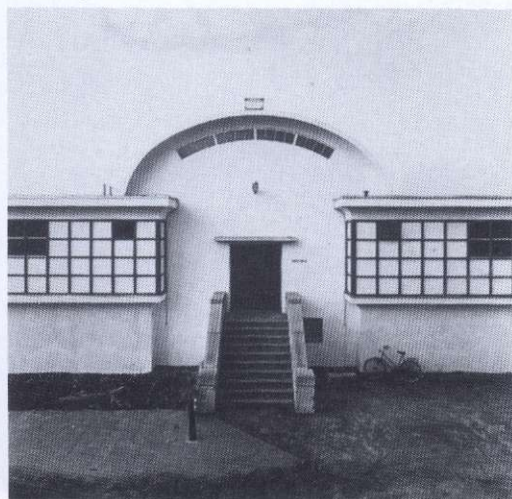

1950, opengewerkte isometrie van de filterhal, met
op de begane grond en de eerste verdieping aan beide
zijden van de middenhal

Gebouw 1950, aanzicht vanaf de Maas

Entree gebouw 1929

De essentie van die benadering is immers, dat met het argument van het voldoen aan specifieke woonwensen bepaalde huishoudentypen apart en onderscheiden van elkaar gehuisvest dienen te worden. Dit wordt gebaseerd op een verondersteld gedrag. Van sociologen heb ik geleerd dat stigmatisering een proces is, dat verder gaat dan alleen het bestempelen als afwijkend. De gestigmatiseerde wordt slechts de 'keuze' van aanpassing gelaten. Die zich vervolgens het gevraagde gedrag eigen maakt. Op basis daarvan worden via de volkhuisvesting individuen in categorieën ingedeeld en als groep gedefinieerd. In praktijk blijkt dat het uiterst moeilijk is om integratie en veralgemenisering na te streven, zonder dat de wel degelijk bestaande, specifieke wensen in het gedrag komen. Vele beleidsmakers denken nogal simplistisch. Wanneer zij uiteindelijk overtuigd zijn van de nadelen van de specifieke regelingen, voelen zij zich al gauw van hun plicht ontheven om andere oplossingen voor de diversiteit aan woonwensen te bedenken.

Een hoofdvraag uit mijn afstuderen was die naar de invloed van de ruimtelijke omgeving op het gedrag van mensen. Verschillende sociologische theorieën en onderzoeken rond het thema brachten mij tot de slotsom, dat de vooral door architecten gehuldigde opvatting van het fysieke determinisme een misvatting is. Vele architecten overschatten de invloed van hun gebouwen op het gedrag van mensen. Op de achtergrond speelde de vraag naar de rol van de architectuur in de maatschappij en de vaak hemelsbestormende ideeën van architecten om bewoners gelukkig te maken. Hun ideeën werden in de jaren '70 niet zelden uitgewerkt in woningbouwplannen met een maximum aan vormvariatie en een minimum aan gebruiksmogelijkheden. Door mij als nieuwe monotonie bestempeld en wat anderen later de nieuwe trut-tigheid noemden. De wooncultuur wordt niet aan de tekentafel verzonnen. Ontwerpers moeten juist ruimte scheppen en keuzemogelijkheden bieden. In mijn latere functie als vertegenwoordiger van Volkshuisvesting bij de ontwikkeling van de Rotterdamse uitbreidingsgebieden Zevenkamp en Oosterflank (1978-1979) was woonmilieudifferentiatie het gevleugelde begrip voor de opzet. Stedebouwers, noch architecten bleken echter in staat dat begrip een wezenlijke betekenis in hun plannen te geven. Het bleef allemaal steken in een eenzijdig vormgevingsconcept, waar vorm-variatie het hoofdmotief was als reactie op de hoogbouw-golf uit de jaren 60. De relatie met de functionaliteit werd niet gelegd.

Het rijke en gevarieerde leven van de binnenstad en de oude wijken, waaraan gerefereerd werd, kan immers niet met de voornamelijk op wonen gerichte stadsuitbreiding vergeleken worden. Daar kunnen al die verschillende kapvormen weinig aan veranderen.

Flexibiliteit

Flexibele woningbouw nam bij mijn afstuderen een belangrijke plaats in. Zolang er sociale woningbouw bestaat zijn er door architecten flexibele woningen ontworpen met als bekende voorbeelden Rietveld, Van den Broek en Van Tijen uit de Prijsvraag Arbeiderswoningen uit 1936. In die tijd was ruimte-economie en dag-nacht gebruik van de woning de aanleiding voor een veranderbare indeling van de woning. Na de oorlog speelden grootte-differentiatieproblematiek (duplex woningen) en de gezinscyclus (de meegroeijende en inkrappende woning met name bij de SAR) als uitgangspunten.

Uit een analyse van de uitgangspunten voor flexibele woningbouw concludeerde ik, dat voldoende oppervlakte een belangrijke voorwaarde tot een variabel gebruik van de woning is, naast een zekere neutraliteit in de indeling. Een verregaande vorm van technische flexibiliteit verliest al gauw zijn functie, niet alleen door de vaak nodeloos hoge kosten, maar vooral omdat het doel ervan niet duidelijk is. Je kan pas flexibele woningen ontwerpen, wanneer je precies weet welke gebruiksmogelijkheden gerealiseerd moeten worden.

Dit uitgangspunt heb ik, samen met Jan Mulder in de nota Flexibele woningbouw (1980) uitgewerkt. Uit een verkenning van woningbouwprojecten, uit de '70-er jaren kwam naar voren dat er meerdere doelen voor flexibele woningen te formuleren zijn, waarbij keuzemogelijkheden voor verschillende huishoudentypen en vrijheid van diverse woonpatronen de belangrijkste zijn.

Door middel van een voorbeeldplan werd de ontwerpproblematiek duidelijk: door programma- en ruimte-analyse konden genoemde doelen in één plan gerealiseerd worden. Veelal gebruik makend van dezelfde flexibele elementen en mogelijk gemaakt door een specifiek ontwerp van de bouwstructuur. Anders dan de SAR-methode ligt de nadruk niet op een algemene maatsystematiek en ver doorgevoerde scheiding van drager en inbouw. Op basis van het voorbeeldplan heb ik nadien met Jan Mulder het proefproject aan de Honingerdijk ontworpen en gerealiseerd (1981-1984) en een herhalingsproject aan de Evenaar (1984-1985). De principes over flexibele woningen zijn in deze projecten consequent doorgevoerd. Het bleek dat de grootste beperkingen niet bij het ontwerpen en bouwen lagen, maar bij de administratieve regelingen, met name de beheersregels en de bouwvoorschriften.

Rond dezelfde thematiek hebben we (1981-1982) met het projectburo het Oude Westen de prijsvraag Jongeren Huisvesting Kruisplein georganiseerd. Hierbij was het vraagstuk van de flexibiliteit vooral op gemeenschappelijke vormen van wonen gericht. De aangedragen oplossingen in de vele plannen bleken een groot scala van mogelijkheden voor flexibiliteit te bevatten, zowel voor wat betreft gehanteerde ontwerpprincipes als voor vele uitlopende gebouwtypen.

Na de projecten de Honingerdijk en de Evenaar en na de prijsvraag Kruisplein laten de hoofdpunten voor flexibele woningbouw zich nu nauwkeuriger formuleren. De feitelijke gebruikswaarde blijft het hoofdcriterium en is belangrijker dan de consequentie van een maatsysteem of techniek.

Ideaal blijft een woning met ruime oppervlakte en een vaste indeling, waarin veel mogelijk is. Anders gezegd: hoe minder verbouwen en wijzigen hoe beter. Neutraliteit en extra oppervlakte zijn de belangrijkste middelen daarvoor. Het verbouwingsprincipe is alleen voor lange-termijn veranderingen geschikt. Ook mag flexibiliteit niet ten koste gaan van de ruimtelijke kwaliteit van de woning. Meervoudig gebruik kan geen excuus voor een slechte woningplattegrond zijn.

Flexibiliteit moet niet alleen met gemeenschappelijke woonvormen geïdentificeerd worden. Voor gezinnen is gebruiksflexibiliteit even belangrijk. Het woningontwerp uit ons prefabricage-project Kralingen (1986) laat zien dat de principes van extra oppervlakte en neutraliteit ook in een maisonnette-woning toepasbaar zijn.

Ontwerpen

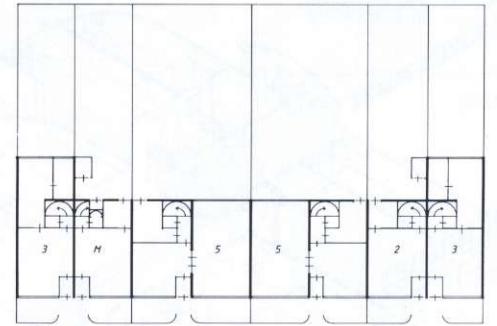
Najaar 1979 kreeg ik de leiding over het buro Ontwerpresearch, een nieuwe afdeling bij Volkshuisvesting. Ontwerpproblematiek van de sociale woningbouw werd daarmee mijn hoofdactiviteit, zowel in de vorm van ontwerpstudies als in de vorm van proefprojecten, waarbij ik als architect optrad. Ik kreeg de mogelijkheid om de eerder ontwikkelde ideeën in concrete projecten te verwezenlijken. Dit gold ook voor actuele ontwerpstukken uit de stad vernieuwing.

Bij de proefprojecten hebben daarom verschillende thema's centraal gestaan. Bij twee projecten was dat hergebruik: de verbouwing van de Filtergebouwen (1980) en de voorstudie voor vernieuwing van de Kiefoef van Oud (1987). Over het vraagstuk van gebruiksflexibiliteit eveneens twee projecten: de reeds eerder genoemde Honingerdijk (1982) en de Evenaar (1984). Techniek is het derde thema, met het houtskeletbouwproject in kleine gaten (1985) en het prefabricageproject Kralingen (1986).

Ten opzichte van de voorgaande periode bracht het zelf ontwerpen van projecten een nieuw aspect in mijn werk, namelijk dat van de architectonische kwaliteit. Een vraagstuk, waar weinig expliciet over gediskussieerd werd in de Rotterdamse Stadsvernieuwing.

Slechts in termen van functionele kwaliteit of van politieke competentie werd er over architectuur nagedacht. De architect en de architectuur bleven daarbij buiten schot. De ongrijpbaarheid van deze problematiek en het speculatieve karakter ervan maakte dat voor velen in de volkshuisvestingswereld architectuur een taboe was (en voor sommigen nog is), een soort verboden vrucht, waar vooral omheen gepraat wordt. Dit staat in schril contrast met het feit dat architectonische uitgangspunten richtinggevend en bepalend zijn voor het ontwerp.

Hergebruikprojecten nemen op dit punt een bijzondere plaats in. De

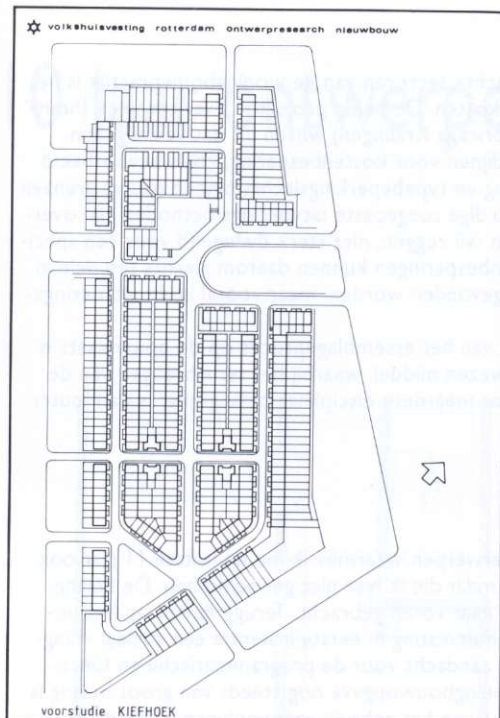

voorstudie KIEFHOEK

blokje hendrik-ido plein (B)

1/200

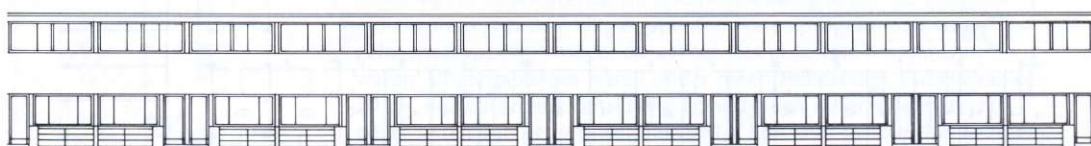

Situatietekening

architectonische uitgangspunten spelen een expliciete rol, omdat deze door de opgave reeds min of meer gegeven zijn. Volledige handhaving van de bestaande architectuur is per definitie onmogelijk. Zowel bij het ontwerp voor de Filtergebouwen en voor de vernieuwing van de Kiefhoek bleek herdefiniëring van de oorspronkelijke uitgangspunten noodzakelijk. De functionele veranderingen bij hergebruik zijn zo ingrijpend, dat conservering van de architectuur tot functioneel en architectonisch onaanvaardbare schijnoplossingen leidt. Bij de Filtergebouwen leidde deze herdefiniëring tot een plan, waarin de ruimtelijke kwaliteit van gebouwen versterkt kon worden door de woningen zowel binnen als in afwijking van de gebouwstructuur te ontwerpen. Bij de Kiefhoek speelt een zelfde problematiek, echter veel herkenbaarder als algemene ontwerpproblematiek in de woningbouw. De verhouding tussen stedenbouwkundig plan, het woningontwerp en de toegepaste architectonische verbijzonderingen zijn door Oud zeer nauwkeurig bepaald. De les van de Kiefhoek is vooral wat de middelen zijn waarmee architecten de woningbouwopgave vorm geven. Gebouwstructuur, woningtype, ontsluitingsvorm en de architectonische detaillering in relatie tot het programma en stedenbouwkundige bepaaldheden moeten insamenhang opgelost worden. Dit betekent naar mijn mening dat gevelaanpassingen noodzakelijk zijn bij samenvoeging van woningen om de relatie met de functies in takt te laten. Daarom is architectuur meer dan alleen de vormgeving van het uiterlijk. De voorbeelden van de vroege functionaristen Rietveld, Duiker, van den Broek en Van Tijen zijn door hun verbindende aanpak van volkshuisvesting, architectuur en stedenbouw op dit punt voor mij nog steeds inspirerend.

In elke woningbouwopgave wordt met de de genoemde middelen op uiteenlopende wijzen in het ontwerp omgegaan, afhankelijk van het programma en de interpretatie van de architect van de situatie. Dit kan tot grote verschillen in plannen leiden. Zo leidde grote variëteit aan mogelijke woningtypen bij onze projecten voor flexibele woningbouw, de Hongerdijk en de Evenaar, tot een zekere onafhankelijkheid van het gebouwstructuurontwerp ten opzichte van oriëntatie op de zon en ook ten opzichte van het gevelontwerp, terwijl daarentegen de kleine-gaten ontwerpen voor de houtskeletbouw in een complexe bouwstructuur resulteerden in een hiermee nauwverbonden gevelontwerp, dat de invulling het karakter van een zelfstandig pand geeft.

Gebouw 1929, middenhal

Bestaande gevel

Voorstudie De Kiefhoek, 1987

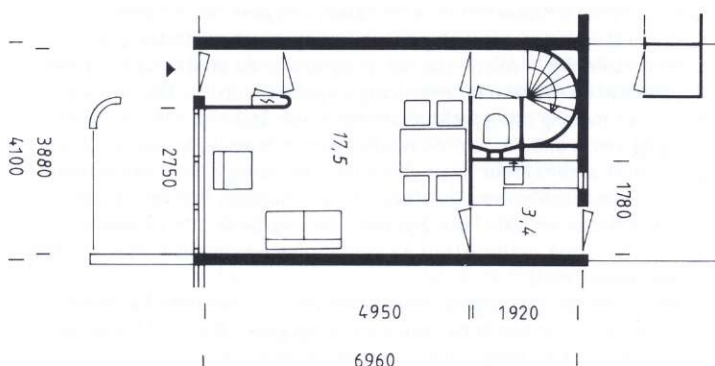
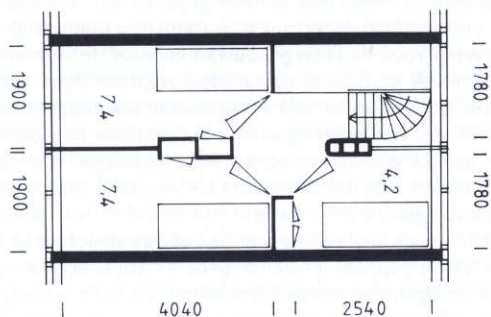
architect: Volkshuisvesting, **Wytze Patijn i.s.m. Katrien Overmeire.**

De ontwerpprincipes van Oud bij de Kiefhoek zijn zo elementair, dat programmawijzigingen direct conflictstof opleveren.

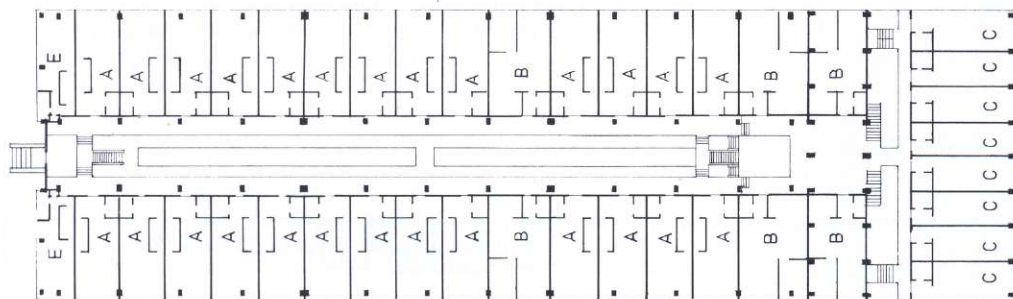
Aanpassing van de woningen aan de huidige functionele maatstaven leidt al snel tot een verstoring van deze verhoudingen. Kenmerkende verschillen in de functionele maatstaven van nu en toen - de programmatische verschillen - zijn de grotere oppervlakte en de differentiatie naar woninggrootte. Het blindelings samenvoegen en de niet meer functionele deuren dichtmaken of door glas vervangen zou een grove verstoring van het plan van Oud zijn.

Aanpassing van de Kiefhoek op deze programmatische onderdelen kan alleen wanneer de verhouding met het stedenbouwkundig plan en de gevels in ogenschouw genomen wordt. Dit leidt tot wijziging bij samenvoeging van de gevels ter plaatse van woningtoegangen en het nauwkeurig bepalen waar deze samenvoegingen in het stedenbouwkundig plan passen.

Op deze wijze is het mogelijk om in een blokje van 8 stramien een gedifferentieerd programma aan woningtypen op te nemen, die zowel het stedenbouwkundig plan als het architectonisch beeld in takt laten.

Vierkamerwoning, plattegrond bestaande situatie

Gebouw 1950, plattegrond

Voor de architecten is de woningbouwopgave echter meer dan alleen een vraagstuk van functionaliteit. Zij dienen de functionaliteit een vorm te geven, binnen het actuele vraagstuk van het wonen in de stad. Stedebouw- en architectuuropvattingen zijn daarbij richtinggevend. Het expliciteren van die opvattingen en het analyseren van midelen, waarmee zij werken is belangrijk voor een hogere kwaliteit in de woningbouwarchitectuur. De woningbouwopgave wordt in sterke mate bepaald door het gegeven programma en de situatieve randvoorwaarden. Slechts door in een zorgvuldige samenhang het woningontwerp en het stedebouwkundig plan te ontwikkelen kan sociale woningbouw inspirerend zijn, waardoor het gewone van zijn alledaagsheid ontdaan kan worden.

Eén van de meest zachte sectoren van de woningbouwpraktijk is het gebied van de bouwkosten. De beide projecten over techniek (houtskeletbouw en prefabricage Kralingen) wijzen uit dat veelal gehanteerde ontwerprichtlijnen voor kostenbesparing, zoals bijvoorbeeld oppervlaktebeperking en typebeperkingslechts binnen nauwe grenzen effect hebben. De huidige toegepaste uitvoeringsmethoden zijn overwegend generiek, dat wil zeggen, niet sterk dwingend voor een specifiek ontwerp. Kostenbesparingen kunnen daarom slechts ten dele in het ontwerpen zelf gevonden worden, maar vooral in de uitvoeringsmethodiek zelf.

Het vereenvoudigen van het essemblageproces op de bouwplaats is daarvoor het aangewezen middel, waarbij het terugbrengen van de vele handelingen door meerdere disciplines belangrijker is dan louter prefabricage.

Tot slot

Er zijn nog veel onderwerpen waarmee ik me de laatste 11 jaar ook heb beziggehouden, maar die ik hier niet genoemd heb. De belangrijkste heb ik echter naar voren gebracht. Teruggrijpend op het uitgangspunt, dat volkshuisvesting in eerste instantie een sociaal vraagstuk is, geloof ik dat aandacht voor de programmatische en functionele zijde bij de woningbouwopgave nog steeds van groot belang is. Onderzoek en analyse van het gebruik van woningen en de daarin optredende verschuivingen en ontwikkelingen zijn van bijzondere betekenis voor een goede volkswoningbouw. Slechts wanneer dit in het brede kader van de volkshuisvesting plaats vindt heeft dit zin. Te veel wordt de huidige stadsvernieuwing tot een louter productieproces van nieuwbouw en renovatie teruggebracht.

